

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

11. Кононко О. Плекаймо у дітей життєдайне самоставлення. // Дошкільне виховання. – 2002. – №2. – С. 3 – 4.
12. Кошелівська О. Між двох полюсів. // Дошкільне виховання. – 2002. – №3. – С. 9 – 10.
13. Каган Е.В. Семейное воспитание и тоталитарное сознание: от психологии насилия к личностному росту. – Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития. – М., 1992. – 128 с.
14. Ладивір С. Секрети батьківської педагогіки. // Дошкільне виховання. – 2008. – №6. – С. 3 – 6.
15. Носков В. Проблеми гуманізації дошкільного виховання. // Педагогіка та психологія. – 2000. – №1. – С. 77 – 82.
16. Невмержицький О. Співпраця з батьками. К.: Гнозис, 2005. – 266 с.
17. Поніманська Т.О. Запорожець. // Дошкільне виховання. – 2005. – №11. – С. 7 – 9.
18. Чуковський К. Від 2 до 5. К., “Дитвидав”, 1958, С. 301.
19. Шеляг Т.В. Социальные проблемы семьи. – В кн.: Теория и практика социальной работы: проблемы, прогнозы, технологии. – М., 1992. – 88 с.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2011

УДК 371.4Монтессорі

Оксана Сторонська, аспірант Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості теоретичного осмислення та оцінки концепції навчання і виховання М. Монтессорі у вітчизняній науково-педагогічній думці початку ХХ ст.

Ключові слова: педагогічна система М. Монтессорі, інтерпретація, рецепція, вітчизняна історико-педагогічна думка початку ХХ ст.

Лит. 11.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні української історико-педагогічної науки відзначається активним зверненням до вивчення історіографії дослідження доробку видатних діячів освітньо-просвітницького руху минулого задля з'ясування особливостей розгляду і рецепції їхніх здобутків у світовій і вітчизняній історико-педагогічній традиції та переосмислення багатьох застарілих, перенесених з минулого, положень і оцінок. У цьому контексті набуває актуальності і вивчення історіографії дослідження спадщини видатного італійського педагога М. Монтессорі, що в різні історичні періоди розвитку педагогічної думки України зазнавала і абсолютного визнання, і жорсткої критики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній педагогічній науці монтессорізнавчі дослідження посідають вагомe місце. Зокрема українськими дослідниками вивчено життєвий шлях видатного педагога (Т. Михальчук, А. Басова та ін.), проаналізовано теоретико-методологічні засади її освітньо-виховної концепції (І. Дичківська, Н. Прибильська,

З. Борисова та ін.), обґрунтовано досвід її реалізації у практиці української школи (Т. Мостова, Б. Жебровський та ін.) тощо. Однак історіографічні питання дослідження Монтессорі-педагогіки значною мірою залишаються нез'ясованими. Особливий інтерес, на нашу думку, становить аналіз вітчизняних монтессорізнавчих студій початку ХХ ст., що дає змогу простежити загальні тенденції розгляду та особливості рецепції ідей видатного педагога в тогочасній українській науково-педагогічній думці.

Мета статті полягає в аналізі вітчизняних монтессорізнавчих студій початку ХХ ст. задля з'ясування особливостей оцінки й інтерпретації ідей видатного італійського педагога в тогочасній вітчизняній історико-педагогічній традиції.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст., який ознаменувався докорінними трансформаційними процесами в світовій педагогічній науці, зокрема розгортанням так званої “педоцентристської революції”, спрямованої на відмову від авторитаризму і регламентованості педагогічного процесу на користь гуманістично-демократичних підходів до освіти, вітчизняна

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

педагогічна думка, шукаючи шляхи розбудови української школи, не залишалась осторонь світових модернізаційних процесів в освіті та новаторської діяльності науково-педагогічної громадськості країн зарубіжжя, про що свідчить активне вивчення та осмислення вітчизняними науковцями новітніх досягнень зарубіжної педагогіки. Водночас в умовах відсутності незалежної української держави, її територіальної цілісності та приреченості українського народу на перебування у складі сусідніх держав впродовж майже всього ХХ ст., зокрема його основної частини у складі Радянського союзу, українська науково-педагогічна думка розвивалася передусім в контексті педагогічних процесів цієї держави і її ознайомлення із кращими прогресивним здобутками зарубіжної педагогіки, в тому числі і з ідеями М. Монтессорі, відбувалося значною мірою крізь призму російської педагогіки.

Перші згадки про новаторські погляди італійського педагога знаходимо на сторінках педагогічних часописів “Вестник воспитания”, “Свободное воспитание”, “Дошкольное воспитание”. Протягом 1911 – 1912 рр. на шпальтах цих видань було опубліковано низку статей, в основному перекладів з англійської, французької мов, в яких розкривається реформа педагогічного процесу за ідеями М. Монтессорі. Зокрема у статті “Новая система воспитания маленьких детей” концепція дошкільного навчання і виховання італійського педагога-новатора визначається як “нова й оригінальна”. Основні принципи освітньої системи М. Монтессорі, як зауважується у статті, можуть здаватися не новими, так як її основа – свобода і вільний розвиток індивідуальних і безпосередніх проявів дитини – давно висловлена Ф. Фребелем та багатьма визнана теоретично, проте справедливим вважається зауваження італійського педагога, що всупереч теорії в практиці виховання все ще панує принцип підкорення і поневолення. Задля розв’язання цієї проблеми активна участь педагога в навчальному процесі за ідеями М. Монтессорі зведена до мінімуму, і його мистецтво полягає в тому, щоб в потрібну мить надати необхідну допомогу та відступити на задній план, коли дитина працює самостійно. Тому “Будинки дитини”, як зазначено у статті, захоплюють відвідувачів атмосферою самостійної радісної діяльності дітей та їх добровільною свідомою дисципліною, що, власне, є результатом цієї діяльності [4, 25 – 26].

Висвітленню основоположних ідей педагогіки М. Монтессорі, що знайшли відображення у її праці “Метод наукової педагогіки” присвятила свою розвідку “Методы г-жи Монтессори”

В. Баранова. Користуючись англомовним перекладом праці італійського педагога, дослідниця відмічає, що з самого її початку відчувається геній ученого, що зумів не тільки розробити свою теорію у стінах лабораторії, а й реалізувати її та досягти бажаних результатів. Ця лабораторія – шкільне приміщення, матеріал – живі людські істоти, в поведінці з якими видатний педагог застосовує особливу обережність, ретельність, терпіння і спостережливість [2, 390 – 391].

Найсуттєвіша новація Монтессорі-школи в порівнянні з традиційною – забезпечення повної свободи для прояву індивідуальності дитини, що слугує основою нової, “наукової” педагогіки. Авторка відзначає також оригінальність методики проведення занять за ідеями педагога, характерними ознаками яких є коротка тривалість, простота та конкретність, і ця коротка тривалість, за її словами, зводиться до лаконізму, простота – до відкидання всього другорядного, недосяжного для дитини, конкретність – до висвітлення тільки тих суттєвих характеристик предмета чи явища, які може сприйняти дитячий розум [2, 396].

Справжнє піднесення наукового інтересу до педагогічних поглядів М. Монтессорі спостерігається після публікації російсько- та україномовних перекладів її праць: “Метод наукової педагогіки” (1913, 1915, 1920, 1921) “Керівництво до мого методу” (1916), “Підготовка вчительки” (1921), “Самонавчання і самовиховання в початковій школі” (1922), “Арифметика в дитячому садку” (1922), “Геометрія у початковій школі Монтессорі” (1922), тощо, що сприяло глибшому і детальнішому ознайомленню з її педагогічною теорією і практикою та водночас викликало неоднозначну оцінно-інтерпретаційну реакцію дослідників, позаяк захоплення одних супроводжувалося скептицизмом інших. Так, у публікації І.М. Соловйова “Монтессори и новое пути в воспитании”, яка стала передмовою до одного з російськомовних видань “Методу наукової педагогіки”, зауважується, що саме вчення М. Монтессорі дало могутній поштовх до переоцінки фребелізму, який протягом багатьох років був “синонімом” системи дошкільного виховання [8, 6].

Ідеї М. Монтессорі, як зауважує автор, викликають інтерес з двох точок зору. По-перше повчальним є соціальний бік, адже досвід М. Монтессорі було вперше реалізовано при організації “Будинків дитини” для дітей працюючих батьків, що деякою мірою звільняло їх від здійснення виховної діяльності та турбот про виховання і догляд за дітьми на певний час. По-

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

друге досвід італійського педагога є водночас і науково-педагогічним дослідженням – відтак має важливе методологічне значення. Водночас система педагога-новатора, першочергово розроблена для дітей із вадами розвитку, тому її центральна ідея – укріплення і розвиток сенсорики дітей, а перенесення методів навчання і виховання для дітей з обмеженими розумовими можливостями в навчально-виховний процес із нормальними дітьми передбачає і певні ризики, у зв'язку з чим значна кількість педагогічних прийомів М. Монтессорі потребують детального вивчення й аналізу педагогів, психологів, лікарів. З огляду на це дискусія навколо педагогічної системи М. Монтессорі, за словами дослідника, вказує на те, що "...наша науково-педагогічна думка достатньо окріпла, щоб не йти пасивно вслід за популярними, авторитетними іменами" [8, 8].

Аналізу педагогічної теорії і практики М. Монтессорі на основі вивчення її праці "Метод наукової педагогіки" та безпосередніх спостережень за організацією педагогічного процесу в римських "Будинках дитини" присвячено монографію Є.І. Тихеєвої "Дома ребенка Монтессори в Риме, их теория и практика. По личным впечатлениям". Книга М. Монтессорі, за її словами, є без сумніву одним із найяскравіших явищ педагогічної літератури останніх років. Відкидаючи стару школу і принцип рабства, на якому вона заснована, як зазначає Є.І. Тихеєва, М. Монтессорі в основу своєї наукової педагогіки кладе принцип свободи дитини, що дозволяє проявлятися та розвиватися її індивідуальності. Оскільки свобода – діяльна, то одним із найбільших "гріхів" старої школи, як зауважує авторка, є дисципліна нерухомоті, що протиставляється італійським педагогом дисципліні діяльності і свободи. Оберігати життя, сприяти його вільному розвитку, тобто допомагати самовизначенню душі, яка повинна жити власними силами – ось як трактує основне завдання виховання за ідеями М. Монтессорі Є.І. Тихеєва [9, 6].

Високо оцінивши теоретичні положення М. Монтессорі, вона водночас піддає гострій критиці практику римських Будинків дитини, стверджуючи, що "... М. Монтессорі дала нам прекрасну теорію виховання, але практично її школи мало наблизили нас до цієї бажаної мети" [9, 66]. "Будинки дитини", за її словами, – це типові школи, хоч і побудовані на новий лад, однак зі старого матеріалу – з переповненими класами, дисципліною тощо. Відтак Є.І. Тихеєва робить висновок, що вчення про вільне, індивідуальне виховання є лише високим і прекрасним ідеалом, який повинен освітлювати шлях у майбутнє.

Палкою прихильницею ідей М. Монтессорі була Ю. Фаусек, авторка понад 40 публікацій, присвячених аналізу педагогічного доробку видатного педагога. Так, у монографії "Теория и практика детского сада Монтессори" дослідниця та її асистентка В. Таубман називають концепцію італійського педагога "кульмінаційним пунктом тогочасної педагогіки". Завдяки медичній освіті й діяльності як лікар-психіатр, М. Монтессорі змогла підвести під педагогічну систему той фундамент, якого вона досі потребувала, фундамент не тільки фізичної, але і психічної гігієни дитинства, адже тільки ретельно продумана педагогічна система, що відображає сукупність прийомів, об'єднаних певними ідеями, заснована на науковому методі спостереження та експерименту, синтезуюча дані різних антропологічних наук, в тому числі і медицини, на думку дослідників, може наблизити до завітної цілі – управління психофізичною еволюцією людської істоти [10, 7 – 8].

Торкаючись питань змісту та організації навчально-виховного процесу за ідеями італійського педагога, дослідниці виокремлюють наступні його цілі і завдання: а) впорядкування особистості дитини та сприяння виробленню координованих психофізичних реакцій; б) розвиток сенсорики та психічних функцій (волі, уваги, інтелекту тощо); в) виховання вищих інтелектуальних емоцій (інтерес до праці, радість від досконалості в досягненнях), етичних та естетичних почуттів; г) розвиток мовлення; д) розвиток потреби і навиків самостійної діяльності у відповідних психофізичних силах дитини межах тощо. Для реалізації цих педагогічних цілей М. Монтессорі запропонувала метод самовиховання дитини в організованому середовищі, що досягається своєрідним дидактичним матеріалом та сукупністю виховних прийомів, нерозривно пов'язаних між собою в одне ціле [10, 29 – 30].

Критичний розгляд проблеми інтелектуального розвитку й академічного навчання за системою італійського педагога, зокрема її методики навчання дітей читанню та письму здійснено Е. Яновською у статті "Об обучение грамоте по системе Монтессори". Метод Монтессорі, як стверджує дослідниця є по суті звуковим та давно відомим, проте передбачає абсолютно нові прийоми для його втілення в практику і розкриває широкі горизонти в смислі отриманих результатів. Однак він застосовується в роботі з дітьми, які органічно ще не здатні проявити самостійну творчість в галузі даного предмету. У процесі навчання читання та письма за методом Монтессорі, як стверджує авторка, відсутній

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

елемент “осмисленості”, що призводять до “застою думки і почуттів дитини”. Його механічність і формальність зумовлюють пасивне, абсолютно байдуже ставлення дитини до цього процесу та змісту книги. В дітей поступово розвивається згубна звичка бачити в слові не образ, не думку, не конкретне, а співвіднесення звуків, що дають поверхневі, не пов’язані враження. Відтак ця система, за словами дослідниці, є абсолютно штучною, не відповідає ні раціональним вимогам дитячої психології, ні внутрішній сутності самого предмета [11, 346 – 354].

Відомий російський психолог Л. Виготський, аналізуючи у своїй роботі “Умственное развитие детей в процессе обучения” проблему оволодіння дітьми формами писемного мовлення, зокрема і за методом М. Монтессорі, стверджує, що його своєрідність полягає у тому, що письмо виникає як природний елемент в процесі розвитку дрібної моторики дитини, адже складність письма, на його думку, полягає передусім у недостатньому рівні розвитку дрібної мускулатури руки. Стосовно залежності засвоєння дітьми навичок письма від їх вікового періоду, науковець спростовує критику М. Монтессорі у недоцільності навчання читання і письма дітей дошкільного віку, зазначаючи, що дошкільнята цілком здатні оволодіти цими механізмами як з мускульно-моторного боку, так і з боку символічної функції (символічне сприйняття знаків). Однак поряд із розвитком техніки письма у дитини повинна розвиватися і сама потреба писемного мовлення. З огляду на це метод М. Монтессорі, на його думку, зумовлює певну механічну пасивність дітей в процесі письма, позаяк вони освоюють його як психомоторний навик, а не як складну культурну діяльність, розвивають письмові навички, а не писемне мовлення [3].

Освітня система М. Монтессорі вивчалася і популяризувалася видатним вітчизняним діячем дошкільного виховання С. Русовою. Зокрема у роботах “Нові методи дошкільного виховання”, “Дошкільне виховання” український педагог аналізує загальні засади цієї системи навчання і виховання, в якій, за її словами, передусім захоплює уважне, бережливе ставлення до дитячої душі, яке не виявляється непотрібними заходами і впливами, а навпаки пошаною її повної самостійності, утриманням від зайвих дій і допомоги [6, 147]. С. Русова підкреслює правдивість основного принципу М. Монтессорі – “... діти мають розвиватися вільно і наш обов’язок дати дитині оточення і матеріал, що найбільш сприяли б розвитку якраз суб’єктивних

нахилів, здібностей, темпераменту й інтересів самої дитини” [7, 86]. Водночас неоднозначною є оцінка С. Русовою системи матеріалів М. Монтессорі, який, з одного боку, ґрунтуючись на технічному перфекціонізмі, приваблює своєю спланованістю, систематичністю, сприяє реалізації індивідуальної енергії дитини та відповідає вимогам нового виховання тим, що дає дітям повну свободу дії, проте з іншого – надто обмежений і штучний, внаслідок чого він не пробуджує ні уяви, ні власної творчості дитини. Крім цього до недоліків системи М. Монтессорі С. Русова відносить надмірну індивідуалізацію виховання, у зв’язку з чим її метод мало спричинюється до розвитку соціального інстинкту, до об’єднання дітей, створення з них сталого колективу, а не групи відокремлених осіб, індивідуумів [7, 84 – 86]. Однак ці хиби не зменшують позитивних властивостей концепції італійського педагога, вважає С. Русова, стверджуючи, що “... система Монтессорі може дечим не задовольняти, здаватися неповною, але уся вона така суцільна, складена на підставі пильних спостережень над дітьми, через що в ній мало що можна змінити, не поспувавши усієї справи” [6, 148].

У передмові до україномовного видання “Методу наукової педагогіки” з своєю оцінкою системи М. Монтессорі виступив С. Ананьїн. Система італійського педагога-новатора, на думку вченого, є спробою систематизувати на емпіричному ґрунті деякі принципи експериментальної психології і різних течій педагогіки та спирається на такі методичні тези як повна свобода і самостійність для дитини та пасивність для педагога. Весь освітній процес у Монтессорі поділяється на такі частини, які в цілому й становлять усе виховання дітей: а) загальний лікарський догляд; б) гігієнічний догляд; в) виконання вимог повсякденного практичного життя; г) фізичне виховання; д) інтелектуальне виховання, що складається з виховання відчуттів і сприймання та основ читання, письма, лічби; е) моральне виховання. Відтак педагогіка Монтессорі є, на його думку, системою виховання, що охоплює всі найголовніші сторони виховання особистості та розвитку організму дитини. Крім того, як зазначає вчений, вона стоїть на рівні із сучасною психологією і педагогікою та становить корисну і необхідну реакцію на педагогічний апіоризм та автоматичне застосування ідей Ф. Фребеля [1, 5].

До найбільших хиб системи М. Монтессорі науковець відносить: а) недостатню чіткість окреслення виховних цілей; б) надмірний оптимізм, невиправдану досвідом життя віру в природу

РЕЦЕПЦІЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСВІТНЬОЇ КОНЦЕПЦІЇ М. МОНТЕССОРІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

дитини, що зумовлює надмірну пасивність педагога; в) розходження між теорією і практикою в деяких позиціях, а особливо в сфері свободи дитини – іноді наче оперте на волі і самодіяльності виховання ухиляється все ж в бік, близький до дресури. Проте ці хиби, як стверджує вчений, ані трохи не зменшують цінності монтессорівської системи виховання, а лише висувають потребу внесення в неї певних коректив [1, 6].

З 20-х років в радянській Росії та Україні в умовах зростання політизації освітньої галузі, уніфікації шкільництва та боротьби за єдину типову програму навчання і виховання, зокрема і дошкільного, спостерігається різка критика різноманітних альтернативних систем виховання і навчання, в тому числі і методу Монтессорі. Так, у 1924 році було опубліковано збірник статей під назвою “Пересмотр основ педагогики Монтессори”, в якій система італійського педагога була розкритикована в розвитку індивідуалістичних нахилів, чужих соціалістичній свідомості, відірваності від життя суспільства, штучності і обмеженості дидактично-матеріального забезпечення, що перешкоджає формуванню цілісного реального образу зовнішнього світу, ігноруванні розвитку творчих здібностей дітей, виключенні з дитячого життя ігрової діяльності, відсутності живого слова як засобу навчання і виховання тощо. Згодом всі заклади, які функціонували за ідеями видатного педагога, були закриті, а її ідеї як відображення “буржуазних течій” у педагогіці на тривалий період радянської історії канули у небуття.

Висновки. Оже, педагогічні ідеї М. Монтессорі ще за її життя стали об’єктом особливої уваги вітчизняної науково-педагогічної думки, що була складовою радянської педагогічної традиції. В даний період виникає чимала кількість монтессорізнавчих студій, які стосувалися передусім загальнотеоретичних засад та організаційно-методичних аспектів Монтессорі-педагогіки. Концепція освіти італійського педагога отримала неоднозначну оцінку вітчизняної науково-педагогічної спільноти, позаяк поряд із схвальними відгуками було висловлено і низку зауважень, що стосувалися передусім надмірної індивідуалізації та інтелектуалізації освітнього процесу, обмеженості і штучності дидактичного інструментарію, розбіжності між теорією Монтессорі-педагогіки і практикою “Будинків дитини” тощо. Зміна соціально-політичної ситуації

в кінці 20-х років ХХ ст. й посилення репресій зумовили відмову і заборону гуманістичних ідей М. Монтессорі у вітчизняній історико-педагогічній думці та закриття освітніх закладів, які функціонували за її ідеями.

Перспективи дослідження. Подальшого вивчення потребують питання розвитку монтессорізнавчих студій на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. задля виявлення специфіки рецепції ідей видатного педагога вітчизняними науковцями та з’ясування їхнього впливу на розвиток педагогічного процесу на території Західної України.

1. Ананьїн С. *Передмова // Монтессорі М. Метод наукової педагогіки та практика його в “домах для дитини” / пер. з італ. мови В. Щербаненко. – К.: Держ. вид., 1921. – С. 5 – 6.*

2. Баранова В. *Методы госпожи Монтессори // Педагогический листок. – 1911. – № 6. – С. 390 – 400.*

3. Выготский Л. С. *Умственное развитие детей в процессе обучения. – М. – Л.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1935. – 136 с.*

4. *Новая система воспитания маленьких детей / пер. с фр. З.С. Веселкина // Дошкольное воспитание. – 1911. – № 1. – С. 26 – 34.*

5. *Новые идеи в педагогике. Пересмотр основ педагогики Монтессори / Под ред. Е.И. Тихеевой, Л.И. Чулицкой, П.О. Эфрусси. – Сб. 5. – Ленинград: Образование, 1924. – 107 с.*

6. Русова С. Ф. *Дошкільне виховання. – Катеринослав, 1918. – 185 с.*

7. Русова С. Ф. *Нові методи дошкільного виховання. – Прага, Сіяч, 1927. – 109 с.*

8. Соловьев И.М. *Монтессори и новые пути в воспитании // Монтессори М. Метод научной педагогики, применяемый к детскому воспитанию в домах ребенка / перевод со 2-го итал. изд. и доп. изд. – М., ЗАДРУГА, 1920. – 5 – 8.*

9. Тихеева Е.И. *Дома ребенка Монтессори в Риме, их теория и практика. По личным впечатлениям. – Петроград, 1915. – 71 с.*

10. Фаусек Ю.И., Таубман В.В. *Теория и практика детского сада Монтессори. – Пг. – М.: Мысль, 1923. – 135 с.*

11. Яновская Э. *Об обучении грамоте по системе Монтессори // Дошкольное воспитание. – 1913. – № 6. – С. 338 – 356.*

Стаття надійшла до редакції 01.11.2011

